

CMENTARZ ŻYDOWSKI NA BAGNÓWCE

Białystok, Poland

Przewodnik

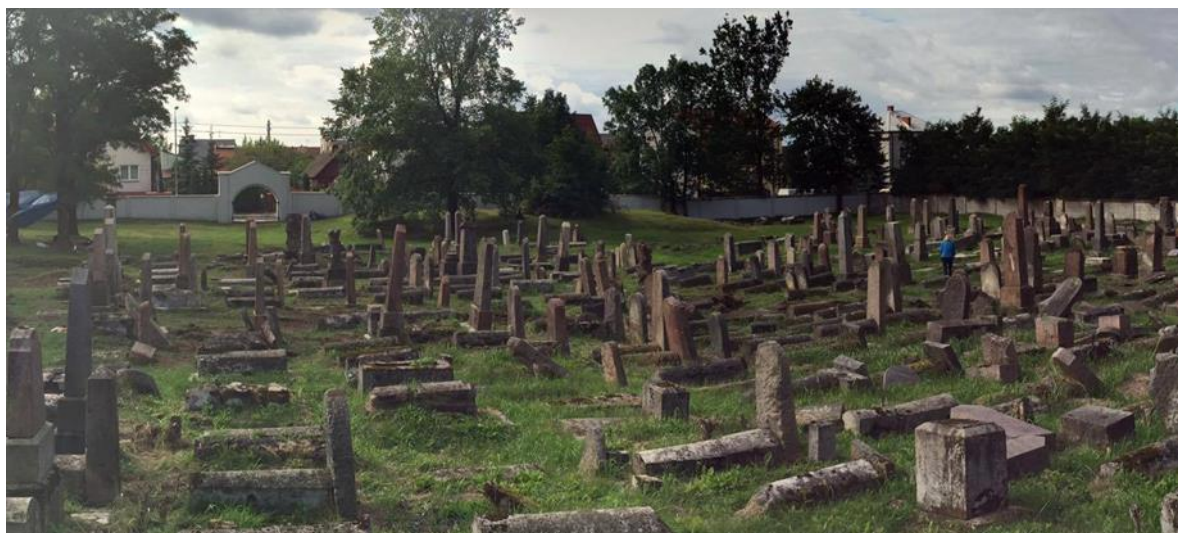
dr Heidi M. Szpek

Przełożyła dr Beata Piecychna

WSTĘP

Położony w Białymstoku cmentarz na Bagnówce to największy z ocalałych miejskich cmentarzy żydowskich w północno-wschodniej Polsce. Każdy jego skrawek odzwierciedla w sposób symboliczny kulturę Żydów z przełomu XIX i XX wieku; stanowi jednocześnie świadectwo zniszczeń dokonanych w okresie Holokaustu i po Zagładzie, kiedy do władzy doszli komuniści.

Na przełomie XX i XXI wieku, gdy w Rzeczypospolitej Polskiej zaczyna panować zupełnie inny klimat społeczno-polityczny, uruchomione zostają działania zmierzające do przywrócenia cmentarza do dawnej świetności. Angażują się zarówno miejscowi, jak i zagraniczni studenci oraz wolontariusze ze wszystkich grup wiekowych. Są wśród nich również potomkowie tych, którzy niegdyś stanowili część lokalnej wspólnoty żydowskiej. Przyjeżdżają, aby dowiedzieć się, jak wyglądało codzienne życie białostockich i wschodnioeuropejskich Żydów. Z biegiem czasu Bagnówka przekształca się w „żywe” muzeum.

Widok na wejście główne z odrestaurowanymi fragmentami, 2017]

Przewodnik zawiera najbardziej kluczowe informacje ukazujące wartość dziedzictwa, które na tym cmentarzu wyryło wyraźny ślad, do dziś nienaruszony. W części zatytułowanej *Krótką historią Białegostoku* opowiedziano, jak doszło do założenia żydowskiej wspólnoty w Białymstoku, w jaki sposób się rozwijała i jak nastąpił jej kres. W kolejnej części skupiono się na położeniu, strukturze, charakterze oraz znaczeniu żydowskiego cmentarza na Bagnówce. Inskrypcje na płytach nagrobkowych i ich wartość to temat sekcji *Żydowskie epitafium: prominenci i nazwiska*. Osoby zainteresowane genealogią rodzinną powinny zajrzeć do *Galerii nazwisk* – znaleźć tu można cenne informacje o przodkach.

Warto dodać, że cmentarz na Bagnówce pełen jest zabytkowych, bogato zdobionych nagrobków obrazujących swoiste połączenie tradycji z nowoczesnością. Z tego względu w przewodniku znalazły się dwie poświęcone tej tematyce sekcje: *Sztuka Bagnówki* oraz *Galeria*. W ostatniej części, pt. *Spacer po cmentarzu*, przedstawiono najistotniejsze punkty, którym warto przyjrzeć się bliżej.

Krótką historia Białegostoku

Białystok położony jest nad rzeką Białą, która niegdyś w dużym stopniu umożliwiła założenie miasta i położyła ekonomiczne podwaliny pod funkcjonowanie innych miasteczek umiejscowionych wśród jej biegu. To od niej Białystok bierze swą nazwę. Założony w 1322 roku, stał się wówczas największym ośrodkiem miejskim w północno-wschodniej Polsce, stolicą województwa podlaskiego oraz centrum późniejszej guberni grodzieńskiej.

Gubernia grodzieńska obejmowała były region administracyjny Imperium Rosyjskiego: północno-wschodnią część Polski, północno-zachodnią (dzisiejszą) Białoruś oraz niewielką część południowo-zachodniej Litwy. System podziału administracyjnego na gubernie stworzyło Imperium Rosyjskie we wczesnych latach dziewiętnastego stulecia. Wtedy też zaadaptowano go na znajdujących się pod zaborem rosyjskim terenach polskich.

W okresie międzywojnia na terenie guberni grodzieńskiej mieszkało 15 procent Żydów (ok. 194 100) – najwyższy odsetek w porównaniu do pozostałych okręgów administracyjnych. Jeśli idzie o ośrodki miejskie, tuż przed wybuchem II wojny światowej najwięcej reprezentantów społeczności żydowskiej mieszkało w Białymstoku, największym mieście położonym w polskiej części guberni grodzieńskiej – Żydzi stanowili, w przybliżeniu, 50 procent lokalnej populacji (ok. 40 000).

Pierwsi żydowscy imigranci przybyli na teren ówczesnej guberni grodzieńskiej w XIV i XV stuleciu. Oficjalne pozwolenie na osiedlanie się otrzymali jednak dopiero na przełomie XV i XVI wieku. To dlatego najwcześniejszą wzmiankę o żydowskim osadnictwie w tym mieście datuje się na rok 1588, oficjalne zaś – na 1658. Bez znaczenia zatem pozostaje fakt, że Białystok założono znacznie wcześniej, bo już w 1322 roku.

Gdy w Białymstoku osiedlali się pierwsi reprezentanci społeczności żydowskiej, władzę w tym mieście sprawowały polska szlachta oraz mający siedzibę w Tykocinie żydowski kahał (hebr. *kehila*). Niewielką ówczesnie wsią Białystok zarządzał Stefan Czarniecki, któremu ziemie te ofiarował król Jan Kazimierz. Już jednak od roku 1703 władanie nad nimi przejął hetman Jan Klemens Branicki. Decyzją tego ostatniego Białystok stał się siedzibą rodu Branickich. W tamtym czasie też, na zaproszenie hetmana Branickiego, zaczęli się tu osiedlać Żydzi. Moment ten stanowił istotny impuls dla rozwoju handlu.

Makieta miasteczka Tykocin, siedziby miejscowych żydowskich władz do późnych lat XVIII stulecia. Do dziś zachowały się odrębne części miasta (kwartały): chrześcijańska (dalszy plan) i żydowska (pierwszy plan). Muzeum Kultury Żydowskiej w Tykocinie, 2010

Makieta ukazująca XVIII-wieczny Białystok. Dzielnica żydowska znajdowała się na lewo od umiejscowionej na rynku wieży zegarowej (górną część makiety, po prawej). Tuż obok mieścił się cmentarz rabinacki. Kompleks pałacowy Branickich znajduje się w pobliżu centrum, bazylika katedralna zaś – w części środkowej, z prawej strony. Muzeum Historyczne w Białymstoku, 2010

Mimo że w 1729 r. Żydzi uzyskali dzięki Branickiemu przyjęcie do prawa miejskiego, nadal pozostawali oni pod jurysdykcją żydowskich władz Tykocina (w języku jidysz *Tiktin*). W aktach miasta odnaleźć można sformułowanie „Białystok podlega Tiktin”, co wskazywało na podrzędny status tego pierwszego względem żydowskiej siedziby władz założonego w 1522 roku tykocińskiego miasteczka. W 1749 roku Białystok otrzymał z rąk polskiego króla Augusta III status miasta, w 1765 r. zaś hetman Branicki nadał Żydom takie same prawa, jakie mieli ówczesni mieszkający w Białymstoku chrześcijanie. Mimo to żydowska wspólnota Białegostoku nadal pozostawała pod kontrolą tykocińskiego kahału.

Już jednak w 1718 roku rada Tykocina pozwoliła na wzniesienie w Białymstoku *bet midraszu* (tzw. domu nauki) oraz *mykwy* (łaźni rytualnej). Musiało jednak minąć kilka dziesięcioleci, nim doszło w Białymstoku do budowy synagogi, domu dla biednych i cmentarza, a żydowska wspólnota mogła się uniezależnić od wpływów tykocińskich władz.

Gdy w 1771 roku zmarł hetman Branicki, Białystok stał się jednym z sześciu miast, które w tym regionie sprzedano Królestwu Prus. Żydowski Białystok uniezależnił się jednak w owym okresie od władz tykocińskich. Stał się stolicą regionu. W tym samym czasie rząd pruski przyjął ustawy, których treść była skierowana bezpośrednio przeciwko Żydom. Celem nowego ustawodawstwa było zmniejszenie liczby Żydów osiedlających się w Białymstoku, a także ograniczenie liczby zawodów, które ta grupa narodowościowa mogła wykonywać.

Władza przeszła z biegiem czasu w ręce Napoleona, gdy jednak ten przegrał z Rosją, Białystok przekształcił się w 1807 roku w jednostkę administracyjną Imperium Rosyjskiego. Aż do I wojny światowej białostoccy Żydzi pozostawali pod kontrolą Rosjan. Był to czas kontynuowania i intensyfikowania restrykcyjnych środków prawnych, które uchwalono jeszcze za panowania Królestwa Prus. Żydzi nie mogli bez oficjalnego pozwolenia brać ślubu, zmieniać zawodu czy miejsca zamieszkania. Musieli przybrać nazwiska. Nakazano rusyfikację kalendarza, nazwisk, a nawet przekształcanie żydowskich instytucji

edukacyjnych. Zmiany dotknęły różne typy szkół: od *cheder* (szkoły żydowskiej o charakterze religijnym dla małych dzieci) do poziomu gimnazjum. W miastach Rosjanie zachęcali do rywalizacji między chrześcijanami a żydami, jednak na terenach wiejskich chłopstwo dotknęły liczne opresje. Wtedy to Żydzi zaczęli masowo przenosić się do miast. Tego rodzaju migrację zanotowano w latach 1825-1835, a następnie także w roku 1845. Jej efektem był niespotykany na wcześniejszą skalę rozwój handlu, zwłaszcza przemysłu tekstylnego.

Według przeprowadzonego w 1878 roku spisu mieszkańców, w Białymstoku mieszkało ponad dwadzieścia tysięcy Żydów. Do roku 1897 ta liczba niemal się podwoiła. Żydzi stanowili wówczas 64 procent miejskiej populacji. W znacznym stopniu zdominowali handel i przemysł.

Wcześniej, w latach 1832 i 1835, władze rosyjskie uchwałą nadały im status obywateli honorowych. Żydzi wnieśli dzięki temu niebywały wkład w rozwój edukacji i gospodarki, a ich stosunki z Rosjanami znacznie się poprawiły. Jednocześnie jednak pogorszeniu uległy relacje z polskimi sąsiadami.

Gdy po upadku wymierzonego przeciwko władzom rosyjskim powstania styczniowego procesy rusyfikacyjne zintensyfikowały się, Żydzi zacieśnili więzi handlowe z Rosją oraz z Niemcami. Był to jednocześnie czas swoistej dyskryminacji: Żydzi musieli się poddać licznym restrykcjom i ówczesnie panującej władzy. U progu XX stulecia działania antysemitki przyjęły inną formę. Zaczęło dochodzić do fali aktów przemocy: masakr i pogromów. W okresie II wojny światowej oraz Holokaustu białostockie żydowskie dziedzictwo uległo niemal całkowitemu zniszczeniu. Dziś w tym mieście mieszka zaledwie pięciu Żydów.

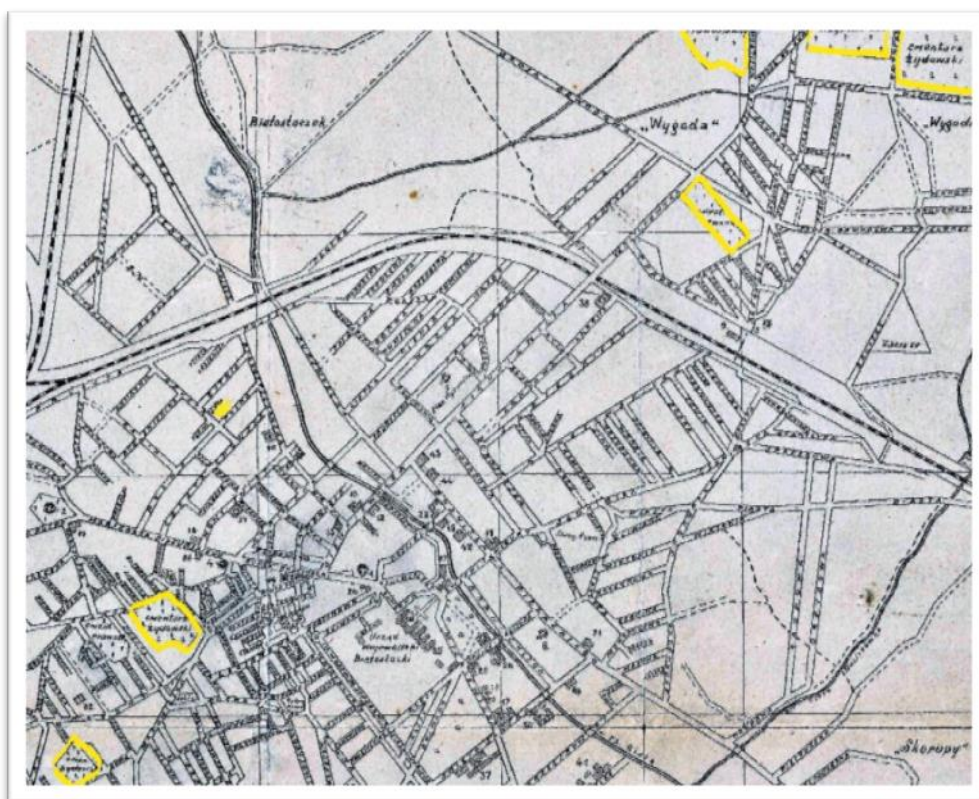

Fragment muru getta białostockiego, ok. 1950 (© Heidi M. Szpek)

Cmentarz żydowski na Bagnówce

Założony w 1892 roku, stanowi ostatni z pięciu niegdyś istniejących białostockich cmentarzy żydowskich. Bagnówkę, niewielką wieś położoną w owym czasie na obrzeżach dynamicznie rozwijającego się Białegostoku, wybrano na miejsce pochówku obok istniejącego już w

tamtym czasie kompleksu grzebalnego obejmującego trzy chrześcijańskie cmentarze i utworzonego w późniejszych latach większego miejskiego. Wizualne wyobrażenia tej przestrzeni wywołuje już sama nazwa „Bagnówka”: oznacza ona bowiem „wylesioną przestrzeń”. Z historii wiemy, że żydowskie i chrześcijańskie miejsca pochówku leżały na dwóch przeciwległych krańcach miasta, w przeznaczonych dla siebie kwartałach – podobnie jak w dzisiejszym Tykocinie. Dlatego umiejscowienie żydowskiego cmentarza w tak bliskiej odległości od miejsc pochówku chrześcijan stanowiło radykalne posunięcie, mimo że podjęto taki krok z ukazu carskiego. Na Bagnówce liczącej niemal 40 akrów (16 hektarów), podzielonej następnie na 100 większych kwater, mogło zostać pochowanych 35 tysięcy Żydów pochodzących z Białegostoku i okolic. Nic dziwnego, że miejsce to stało się największym miejskim cmentarzem żydowskim w północno-wschodniej Polsce.

Żydowskie cmentarze w Białymstoku, 1937. Bagnówka leży w północno-wschodnim rogu. Przylega do cmentarza katolickiego sąsiadującego z prawosławnym. Na południe mieści się cmentarz ewangelicki (luterski). Na północ od tego kompleksu położony jest cmentarz miejski. W centrum miasta mieszczą się (w przybliżeniu, od strony północnej w kierunku południowej) cmentarz żydowski gettowy, stary cmentarz rabinacki oraz tzw. cmentarz „choleryczny”. Na wschód od starego cmentarza rabinackiego mieścił się niegdyś na rynku cmentarz przy domu dla biednych (Białystok: ilustrowany informator i plan miasta, 1937 r. Podlaska Biblioteka Cyfrowa.)

Cmentarz żydowski na Bagnówce był unikalny również ze względu na swój charakter. W okresie, gdy Białystok i Królestwo Polskie nadal wchodziły w obręb Rosyjskiej Strefy Osiedlenia, stanowił on tradycyjny cmentarz rabinacki. Termin *Strefa Osiedlenia* stosuje się na oznaczenie ustanowionego w 1791 r. za czasów panowania Katarzyny Wielkiej ogromnego obszaru, na którym mogli się osiedlać Żydzi. Gdy Polska była bliska odzyskaniu niepodległości (1918 r.), historyczne procesy charakterystyczne dla tamtych czasów sprawiły, że cmentarz przekształcił się w quasi-nowoczesne miejsce pochówku. Modernizm przeciwstawił się tradycyjnym praktykom związanym ze sposobem organizowania pochówków, wywierając wpływ na stylistykę i sztukę funeralną, użycie języków lokalnych czy tworzenie epitafiów. Obok tradycyjnych aszkenazyjskich płyt nagrobnych, na których

widniały długie inskrypcje w języku hebrajskim oraz motywy sztuki ludowej, stawiano nowoczesne nagrobki z inskrypcjami tworzonymi w dwu językach: oprócz hebrajskiego także w niemieckim, jidysz, rosyjskim lub polskim.

Na cmentarzu nie kupowano sąsiadujących ze sobą parceli (mimo że nadal obowiązywał podatek od pochówku). To, gdzie pochowano daną osobę, zależało od daty jej śmierci. Zaczynano od kwater położonych najbliżej trzech bram wejściowych, by z biegiem czasu przesuwać się ku sekcjom usytuowanym w głębi cmentarza. Zazwyczaj było tak, że członkowie rodziny, których pochowano w bliskiej odległości, umarli mniej więcej w tym samym czasie. Tak było chociażby z trzema osobami z kupieckiej rodziny Tropów. Wszystkie zmarły w 1902 roku.

Z przekazów historycznych wiadomo nadto, że, na przykład, żonę z danej rodziny chowano na starym cmentarzu rabinackim w Białymstoku, męża zaś – na Bagnówce. Zgodnie z żydowską tradycją, kapłanów zwykle składano do grobu w pobliżu bram cmentarnych. Miało to na celu utrzymać czystość rytualną odwiedzających to miejsce reprezentantów duchowieństwa. Z biegiem czasu jednak i to uległo zmianie – groby osób pochodzących z kleru odnaleźć można w różnych punktach cmentarza.

W każdej kwaterze znajdują się groby zarówno mężczyzn, jak i kobiet oraz dzieci. Odnotować można jednak pewne próby zmierzające do oddzielenia reprezentantów danej płci. We wszystkich kwaterach zadbano o oddzielne rzędy grobów zarezerwowane tylko dla mężczyzn lub tylko dla kobiet. Dzieci zwykle chowano na tyłach danej kwatery. Inaczej jest w przypadku skupiska nagrobków upamiętniających ofiary masakry z 1905 i pogromu z 1906 roku. Symboliczne nagrobki wzniesione na cześć mężczyzn znajdują się w innym miejscu niż te, które postawiono, aby uhonorować kobiety.

Cmentarz na Bagnówce funkcjonował do 1969 roku. Podczas drugiej wojny światowej (lata 1941-44) odbyło się na jego terenie jedynie kilka pogrzebów, co może dziwić, zważywszy na to, że w podanym okresie pochówki musiały mieć miejsce na cmentarzu gettowym. Dziś zachowało się tylko mniej więcej 15% oryginalnych nagrobków, reszta uległa zniszczeniom w okresie Holokaustu, a potem w czasach rządów komunistycznych. Dlatego tak ogromną wartość ma to, co jeszcze pozostało. Bagnówka to ostatni ocalały cmentarz żydowski w Białymstoku, a jednocześnie źródło ogromnej wartości historycznej – istotnej zarówno dla dziedzictwa żydowskiego, jak i historii Białegostoku.

Opowieść o Bagnówce – przytaczana zarówno w odniesieniu do instytucji o charakterze religijnym, jak i do znajdujących się na tym terenie znaków minionej historii: nagrobków oraz inskrypcji – nie kończy się jednak na umiejscowieniu położonego tu cmentarza w określonej przeszłości dziejowej. Na początku XXI wieku troska o to miejsce nabrała zupełnie nowego wymiaru. Stało się to możliwe dzięki utworzeniu w Białymstoku Centrum Edukacji Obywatelskiej Polska-Izrael. Kieruje nim Lucy Lisowska, która reprezentuje Białystok w Gminie Wyznaniowej Żydowskiej w Warszawie.

Naprawiono duży otwór w zachodniej ścianie cmentarza, a także przebudowano długi mur przylegający do cmentarza katolickiego. Odremontowano również, i odmalowano, mur przy ulicy Wschodniej. Centrum Edukacji Obywatelskiej zainicjowało, a następnie monitorowało etap czyszczenia nagrobków, w czym często pomagali uczęszczający do pobliskiej szkoły uczniowie. Podjęte w duchu wolontariatu działania renowacyjne, koordynowane przez Lucy Lisowską, mogły nastąpić również dzięki studentom ze Stanów Zjednoczonych, Izraela i Europy. W latach 2010-2015 organizacja *Aktion Sühnezeichen Friedensdienste* (ASF)

zorganizowała na Bagnówce sześć obozów letnich. Celem tego przedsięwzięcia była realizacja dalszych działań zmierzających do przywrócenia cmentarzowi jego dawnej świetności. W 2016 roku, podczas obozu letniego zorganizowanego wspólnie przez białostockie Centrum Edukacji Obywatelskiej oraz amerykańskie małżeństwo: Amy Halpern Degen (Massachusetts, USA), która straciła krewnych w pożarze Wielkiej Synagogi w Białymstoku (czerwiec, 1941 r.), i jej męża Josha Degen, kamieniarza, zastosowano nowe techniki w połączeniu ze sprzętem zmechanizowanym. Dzięki temu proces odnawiania nagrobków mógł być przeprowadzony znacznie szybciej niż dotychczas. Do podjętych działań przyłączyła się dr Heidi M. Szpek, profesor emerytowany Central Washington University (USA). W 2010 roku nawiązała ona współpracę z Centrum Edukacji Obywatelskiej, w roku 2013 przyłączyła się do działań inicjowanych przez organizację ASF, a w 2016, wspólnie z Degenami, podjęła zapoczątkowane przez nich wysiłki, tłumacząc i analizując inskrypcje nagrobne oraz rekonstruując historię Bagnówki.

Żydowskie epitafium: prominenci i nazwiska

Żydowskie epitafium zazwyczaj tworzone jest podług podstawowego schematu: znajduje się na nim imię zmarłego, rodowód ojcowski (rzadziej od strony matki) oraz data śmierci (czasem narodzin). Biograficznym informacjom często towarzyszą krótkie epitety obrazujące cnoty zmarłego, na przykład „zacny i prawy mężczyzna” lub „poważana i cnotliwa kobieta”. Słowa te otoczone są swoistą klamrą: otwiera je skrót (פ"ו): „Tu spoczywa”, a zamyka skrót (הנצבה): „Niech dusza pana mojego będzie dobrze zamknięta w woreczku życia” (1 Sm 25, 29). W inskrypcjach sprzed 1920 roku często dodawano wiersz, który zapisywano w formie akrostychu (tworzonego przy użyciu imienia danej osoby). W ten sposób albo wysławiano zmarłego, albo lamentowano nad stratą, jaka dotknęła jego rodzinę czy wspólnotę, do której należał.

Informacje zachowane na epitafiach mogą stanowić cenne źródło historyczne; są jednak szczególnie istotne dla genealogii. Przykłady epitafiów, które można uznać za dokumenty o randze historycznej, przedstawiono na kolejnych stronach tego przewodnika. Zachowało się ich 3000, z czego na mniej więcej 25% brakuje danych osobowych. Nazwiska białostockich Żydów można jednak odczytać na niemal 1000 tych dokumentów (zob. *Galeria nazwisk*). Część z nich to nazwiska patronimiczne (np. Abramowicz „syn Abrama”), inne pochodzą od miejscowości, w której dana rodzina mieszkała (np. Tiktin), jak również od elementów różnych kultur, które w jakiś sposób wzbogacały lokalną wspólnotę żydowską, na przykład kultury jidysz, pruskiej/germańskiej, rosyjskiej oraz polskiej.

Epitafia przeważnie zapisywano w języku hebrajskim, zgodnie z pisownią jidysz. W związku z tym nierzadko trudno określić w języku niemieckim, rosyjskim czy polskim dokładne ekwiwalenty wyrytych tam wyrazów. Niektóre epitafia zostały zapisane w dwóch językach, co znacznie ułatwia pracę przy odcyfrowywaniu ich treści.

Wśród zachowanych epitafiów udało się odczytać nazwiska znamienitych osobistości oraz przedstawicieli najzaciejszych białostockich rodów. Oto przykłady:

Abraham Ber Gottlober (zm. 1899), uznany poeta i pisarz w okresie *haskali* (kwatery 1).

Pelte Halberstam (zm. 1893), najstarsza córka jednego z najznamienitszych kupców i przedsiębiorcy Izaaka Zabłudowskiego, a także żona *maskila* Eliezera Halberstama, który zainicjował w Białymstoku oświecenie żydowskie (*haskalę*) (kwatery 1).

Szejna Chaja Halpern, córka Sendera Blocha, jednego z pionierów przemysłu tekstylnego w Białymstoku (zm. 1897) (kwatery 1).

Sora, żona Józefa Zamenhofa (zm. ok. 1900), ciotka Ludwika (Łazarza) Zamenhofa, twórcy esperanto (kwatera 1).

Chaim Herc Halpern, naczelny rabin białostocki, 1900-1919 (zm. 1919) (*ohel*).

Mosze Walach (zm. 1894), ojciec *Maksima Litwinowa*, radzieckiego dyplomaty, komisarza spraw zagranicznych oraz ambasadora USA (kwatera 5).

Dr Zalman Flatte (zm. 1921), lekarz, który praktykował w Białymstoku przez ponad 20 lat (kwatera 7).

Nagrobek Moszego Walacha, ojca Maksima Litwinowa (zm. 1894). Kwatera 5.

Nagrobek Szejny Chai Halpern, córki Sendera Blocha, jednego z pionierów przemysłu tekstylnego w Białymstoku (zm. 1896). Kwatera 1.

Nagrobek Sory, żony Józefa Zamenhofa, brata Ludwika Zamenhofa – twórcy esperanto (zm. ok. 1900). Kwatera 1.

Galeria nazwisk

Nazwiska, które zostały zapisane w korpusie epitafiów znajdujących się na nagrobkach cmentarzu na Bagnówce, niekiedy znacząco się od siebie różnią pod kątem zapisu. Często na

ich podstawie (a także na bazie pełnych inskrypcji) trudno jest stwierdzić – lub też nie da się tego dokonać w żaden sposób – czy zapis danego nazwiska powinien się zgadzać z pisownią właściwą językowi hebrajskiemu, jidysz, pruskiemu/niemieckiemu, rosyjskiemu lub polskiemu. Osoby, które poszukują swoich przodków, nie powinny się tym zrażać.

A zatem, przykładowo, zapis באראש w języku hebrajskim lub jidysz może mieć formę Barasz lub Barash; nazwisko איינשטיין może przyjąć postać Aynstajjn, Ajnsteyn, Ajnstein, Einstein etc. Z uwagi na postępujące z każdym rokiem prace restauracyjne, poniższej „galerii” bynajmniej nie należy uznać za kompletną:

Abramicki, Abramowicz, Abrasz, Adler, Adlerstein, Aharonowicz, Aijn, Aijnbinder, Aijzensztadt, Ajzensztejn, Ailiwicki, Aizykowicz, Ajdelzon, Ajlbert, Ajnotker, Alcha, Alterlewi, Ambas, Amdurski, Amiel, Anes, Anj-man, Apelbaum, Apelroyt, Aperstein, Araman, Arkin, Arler, Arman, Ostkowski, Asz, Atlas, Atlasowicz, Augustowski, Aviron, Avrasz, Awal

Babkes, Bachnacki, Bachrach, Baczakowski, Badilkes, Bancewski, Banisz, Baraks, Baran, Barash, Barenboim, Bartnowski, Barunski, Barszcz, Barszewski, Baruchowicz, Basz, Beber, Beiderman, Beidl, Beingelsdorf, Bajnish, Beker, Bekritzki, Beloch, Bendet, Bendetowicz, Berenstein, Bereziński, Brzeziński, Berger, Berkman, Berkowicin, Berkstein, Berlinski, Berman, Bernstein, Besel/Becel, Betzler, Bialystocki, Bielzski, Binder, Birnbaum, Birpas, Bliaska, Bloch, Blumenkranz, Blostein, Blum, Blumawicz, Blumberg, Blumene, Blumenfeld, Blumenstein, Babrowicki, Boaz, Bojarski, Borczewski, Borenbum, Borislawski, Borland, Borenstein, Borodowicz, Borowski, Borunski, Borwitz, Bowkes, Brandhender, Branski, Bregman, Brener, Bresler, Brezinski, Brisker, Brodac, Broide, Bronstein, Bubrik, Buch, Bukszczelski, Bulatewicz, Burlakow, Burnbaum, Burnstein, Burstein, Butenski

Cackin, Caitzpiani, Calewicz, Capet, Ceitlin, Cemachowicz, Chamdah, Chanrowski, Charlap, Chawatz, Chawes, Chawostawski, Chazan, Cheitowicz, Chernichowski, Chwoles, Ciechanowiecki, Cieslik, Cimerinski, Citlin, Citron, Clachter, Cohn, Cukerman, Czarnes, Czlenow,

Cyrolnik, Cywilski, Czaczkowski, Czaplinski, Czapniczki, Czeszla, Czyżewski

Dajnes, Davidowitz, Dayan, Dikles, Dimentstein, Dines, Dinesohn, Dinowicz, Diszka, Dlubowski, Dobroniewski, Dobriman, Dojllicki/Dolicki, Domeratzki, Doncig, Donitz, Doroszka, Doróżko, Dreier, Drozdowski, Dubinski, Dublanski, Duniec, Dyszkin, Dziekonski

Efrat, Efron, Ehrenberg, Eigensztot, Elianowicz, Elkes, Emanuel, Engelman, Epelbaum, Epstein, Erdreich, Etkes

Fabrikant, Fajgin, Fajn, Falkner, Falkowicz, Faniman, Farber, Farbstein, Feibert, Feigusz, Feinberg, Feineman, Feingold, Feinsod, Feinstein, Feinstein, Feinzil, Fener, Ferder, Ferges, Figowski, Finkelstein, Fishbein, Fischeles, Fisher, Fiawicz, Flatte, Fleisher, Frank, Freidkes/ Frejdkes, Freidkin, Freidman, Freiman, Freinkel, Frejdkin, Freidman, Frokman, Frumawski, Furman

Gabaj, Galanty, Gamberg, Gambrud, Garber, Garfinkel, Gawze, Gdański, Geddyn, Gelberg, Gelblum, Gelbord, Gelczynski, Gelerod, Gelman, Gendelman, German, Gerszowicz, Gewanowicz, Gilad, Gilele, Ginzberg, Glastein, Glaz, Gliaz, Glikfeld, Glity, Gluk, Gluzman, Gniecucki, Goburin, Gojdzman, Golberg, Gold, Goldszmid, Goldbaum, Goldberg, Goldblat, Goldfarb, Goldfein, Goldman, Goldst, Goldstein, Goldwicz, Golgenisker, Golomb, Golombowicz, Golub, Goniąd, Goniadzka, Goniądki, Goralnik, Gordon, Goss, Gotkowski, Gotlieb, Gotlober, Gowircz, Gożański, Gozawski, Gredizki,

Greinhoiz, Greenberg, Grynszpan,
Grabowski, Grochowski, Grodecki,
Grodzińska, Grokow, Grokop,
Grondowski, Grosman, Growbowski,
Grozinski, Grudski, Gric, Gricman,
Grinzweig, Gubawolski, Gurwicz, Gutelan,
Guterman, Gutman, Gwirc

Hababli, Hachnochi, Hackles, Halberstam,
Haller, Halperin/Halpern, Hawot, Hefner,
Helerstein, Helman, Hendler, Hepstein,
Herman, Hertz, Hetsalski, Heublum,
Hindes, Hindowski, Hirschmann,
Hirschhorn, Hirszwor, Horowicz,
Hochman, Howes, Hubinski, Hurwicz (26)

Izbicki, (1) Jafe, Jakobman, Jakowlewicz,
Janasowicz Jankelewicz/Yankelewicz,
Janowik, Jarocki, Jarmolowski, Jarosławski,
Jaelewski, Jasinowski, Jaskolka,
Jastreblianski, Jasionowski, Jaworkowski,
Jehialcik, Jeruzalimski, Jesgor, Jewreiski,
Jezernicki, Joblanski, Jochnowezki,
Joelman, Johniwezki, Jokacz, Jonasawicz,
Jorawski, Josem, Jospze, Jowazki,
Józefowicz, Jurowiecki

Kacyner, Kacalik, Kaczalski, Kaderlan,
Kadlubik, Kadszko, Kaftantinowski,
Kagan, Kaganowicz, Kahana, Kalesznik,
Kalmanowicz, Kaltgrod, Kamienowicz,
Kamieniecki, Kamnumeski, Kanel/Konel,
Kantor, Kantorowicz, Kapel, Kapelman,
Kapil, Kapilsohn, Kapitowski, Kaplan,
Kaplanski, Karofial, Karak, Karchewka,
Karton, Kaszczenewski, Kaszman, Katlior,
Katowicz, Katszalski, Katz, Kaufman,
Keiles, Kempner, Kersnowski, Kessler,
Kleinerman, Kleczka, Kleinstein, Klink,
Knyszyński, Kobrinski, Kobylinski, Kohn,
Kolieski, Kolesnik, Kon, Kolicz, Kolinski,
Komelski, Komeniezki, Komiczeski, Kona,
Kondawski, Konica, Konopiacze,
Kontorowicz, Konucki, Kopciewicz,
Kopecki, Kopite, Korach, Korenblum,
Korlanski, Kos, Kosawicki, Kosewicz,
Kosowski, Kostomolocki, Kostorszewski,
Koszczenik, Koszewski, Kotliar, Kowolski,
Kozak, Kramer, Krawczow, Krawczyk,
Kraweczk, Kreczmer, Kreindlik, Kremer,
Krenker, Kriawcewicz, Krofial, Krogliak,

Kruglak, Krok, Królewiecki, Kronenberg,
Krosowski, Krowkowski, Krownik,
Krugman, Krupnicki, Kruszewski,
Krywiański, Kudric, Kulesz, Kulwarski,
Kurcharn, Kurianski, Kuricka, Kurkin,
Kurlandski, Kurycki, Kusnierzycki, Kustin,
Kuzman, Kwiat

Laginiecki, Lajman, Lajkin, Lampert,
Langbord, Lapidot/Lapidus, Lapin,
Lapowski, Lasz/Losz, Latkiewicz, Layzki,
Lekawicz, Leibowicz, Lejew, Leisgold,
Leiwin, Lejn/Lin, Lenczner, Lew,
Lewanderstein, Lewicz, Lewin, Lewinski,
Lewinsohn, Lewitan, Lewkowicz,
Lieberman, Libkowski, Lichtenstein, Lieb,
Liebermann, Lierersawicz, Liew,
Liewinski, Lijbowski, Liker,
Liktenstein/Lichtenstein, Limone, Lin,
Linder, Linewski, Lintczewski, Lipkowski,
Lipkes, Lipstein, Lipshitz/Lipszic, Lis,
Listokin, Litwinski, Litwak, Loks, Lom,
London, Londynski, Lostowski,
Loszczanski, Łowski, Lubelski, Lubicz,
Lublinski, Lubzowski, Lukasz, Lunski,
Lusternik

Magid, Majer, Makawski, Malawski,
Malcberg, Malec, Malmed, Maltyc,
Mandels, Manes, Mankowski,
Margolis/Margulis, Markowicz, Markus,
Martos, Maryński, Masrer, Mates,
Matinski, Matjnka, Mazie, Mazor,
Medownik, Meirsohn, Meizler, Melamed,
Melamdowicz, Melcer, Melinrazewicz,
Melnizki, Menachowski, Mendels, Menkes,
Merownik, Midler, Midrasz, Mikilowski,
Milbeker, Milner, Minc, Mindeljem, Mines,
Mokliar, Moklis, Mokowski, Moller,
Morgensztern, Mordezki, Mostowicki,
Mostowicz, Motilski, Mozawicz

Najmark/Nejmark, Najdus, Natansohn,
Nazbulski, Nebel, Nejman, Nemcov,
Nienzira, Niezbucki, Nimcowicz,
Nizanski, Nocmenik, Nosowicz, Nowal,
Nowik, Nowikalski, Nowinski, Nowit

Oben, Oijberman, Oitkowski, Okawski,
Okes, Olkenitzky, Olszkawski, Onecki,
Onochowicz, Openheim, Opeiria, Orlanski,

Orlowski, Osder, Osepovich, Ostrowicz,
Ostrinski, Ozder, Ozra

Pajn, Pakciar/Fakciar, Panicz,
Papirmeister, Parnsz, Paslowski,
Pastrigacz, Paszkowski, Pat, Patrow,
Pawelinski, Pawlowicki, Pazalucki, Peinc,
Peisachowicz, Pekalok, Peker/Feker,
Pener, Penes, Peraj, Percowski, Perelstein,
Perelzon, Perer, Peretski, Perlis, Perlowicz,
Peszczanicki, Piarka, Piekor/Fiekor,
Pikarski, Pines, Pirig, Pitkowski, Platowski,
Plitnik, Plonski, Pochaczewski, Pocinke,
Podorowski, Podrabinek, Pojzner, Poktar,
Poliak, Polies, Polir, Pollender, Polok,
Polokewicz, Polonski, Polter, Porozowski,
Portnoi, Potok, Potokski, Poznanski,
Prancow, Praszker, Preifstein, Prenski,
Pres, Preszel, Priloker, Prin, Pruzanski

Rabinowicz, Rabinowinzik, Rabinsohn,
Ravkowicz, Radak, Rafałowski, Rajces,
Rajzkin, Rayskya, Rapałowski, Rapaport,
Reichmahn, Reinerman, Reibord, Reitbord,
Remen, Rendl, Repelski, Reznik, Rivlin,
Rinterman, Risgorski, Riskind, Ritkin,
Rodak, Robinski, Rodzinower, Rogawski,
Rogienezki, Romeratski,
Rosanow/Rożanow, Rosenthal, Rotenberg,
Rotstein, Rowicz/Rowic, Rozanski
/Różański, Rozeblum, Rozen, Rozenbaum,
Rozenberg/Rosenberg, Rozenblat,
Rozenblum, Rozental, Rozenthal, Rubin,
Rubinow, Rubinowicz, Rubinstein,
Rubynawski, Rudawski, Rudski,
Rybalowski

Salman, Salpe, Samaj, Sandler, Sapirstein,
Sapozinski, Sarne, Schwartz, Segal,
Segalowicz, Serlin, Shelfer, Sheines,
Sheinfinkel, Sheinman, Shulman,
Skolnik/Skolnik, Sibirski/Sybirski,
Sidrijnski, Sidronski, Siemiatycki,
Simenauer, Sirate, Słobocki, Slomianski,
Slon, Slonimczik, Slonimski, Slusker,
Slutski, Slutzkit, Sluzki, Smetjoch, Sobol,
Sokalof, Sokol, Sokolnizki, Sokołowski,
Sokolski, Solnicki, Solowitzik, Somolski,
Son, Soposznic, Sopoekawski, Sorowski,
Sorwer, Sowicki, Spasinski, Spekter,
Srolewicz, Starinski, Stein, Steinberg, Stern,

Sternfeld, Strikowski, Stoliar, Stulor,
Sturman, Stupler, Suchawolski, Sulket,
Supraski, Surawicz, Surazski,
Surbicki/Serbicki, Swieczkowski, Swirski,
Szabfisz, Szackis, Szakwasacik, Szalmuk,
Szapiro/Shapiro, Szapliniski,
Szapron/Szafran, Szaronszawer, Szcirin,
Szczupak, Szechenowicz, Szeifeiroz,
Szeinkin, Szekarski, Szer, Szereszewski,
Szermeister, Szestokowski, Szimilewicz,
Szimszuwicz, Szlachter, Szlagman,
Szletynska, Schlecter, Szleser, Szliapak,
Szlipke, Szmerkes, Szmidt, Szmukler,
Szmul, Szmurok, Szmusz, Sznajder,
Szostakowski, Szuszyzki, Szowzin,
Sztefler, Szteiper, Sztumer, Szturmak,
Szturmakewicz, Szturman, Szulmeister,
Szwartzenberg, Szwartzgorn, Szwec,
Szyniak

Tapelanski, Tcheszlikowicz, Telewyczki,
Teliszkowski, Tenenbaum, Tewelewicz,
Tibermas, Tikocki, Topcer, Toperowicz,
Topolski, Torgawlie, Tortaczki, Tregowski,
Trekowski, Trejwasz, Treszczanski,
Tribiasz, Trinkowski, Trop, Turon,
Tykocki, Tyktin/Tiktin

Waczeczski, Wajnoker, Wajrblud, Waks,
Wa(l)lach, Waldman, Wole, Walk,
Walman, Waneski, Waniewski, Waran,
Warhaftig, Warszawski, Wasserstein,
Wasilewski, Waszlikowski, Webman,
Weider, Weiderman, Weilenski,
Weilerstein, Weilimowski, Weinagrod,
Weinagrodski, Weinberg, Weinciar,
Weiner, Weinstein, Weinsztok, Weisberg,
Weistein, Weitzman, Weller, Wendel,
Wendelewicz, Werblud, Wider, Wieryszk,
Wigarski, Wigdorawicz, Wilczik/Wilchik,
Wilenski, Wilimowski, Wilk, Wilner,
Winik, Wistinezki, Witkes, Wizerman,
Wojlfzon, Wolie, Wolk, Wolkomirskaya,
Wolkowicz, Wolman, Wolowski, Worot,
Wrono, Wygodski, Wysocki

Zabackowski, Zabłudowski/Zabludowsky,
Zabłudowicz, Zachariasz, Zadworonski,
Zagilowski, Zajancz, Zajanski/Zojanski,
Zajonc, Zakheim/Zokheim, Zalcberg,
Zalcer, Zalcman, Zalkin, Zamenhof,

Zamkewicz, Zanshein, Zaszczinski,
Zaszuk, Zawacki, Zawalewski, Zawacki,
Zbor, Zelenka, Zelig, Zeligzon, Zelikowicz,
Zelman, Zelmans, Zelwianiński, Zilberberg,

Zilberblat, Zilberdik, Zilbert, Zletynska,
Zobawski, Zokaricz, Zubacz, Zuc,
Zukerman

Dane z inskrypcji są również dostępne na poniższych stronach internetowych:

Fundacja Dokumentacji Cmentarzy Żydowskich w Polsce: <http://cemetery.jewish.org.pl/>

JewishGen oraz JOWBR: <http://www.jewishgen.org/databases/cemetery/>

Sztuka

Symbole żydowskiej sztuki funeralnej nie należą tu do rzadkości. Niektóre powstały w duchu fantazyjnej sztuki ludowej, inne zaś, zwłaszcza te, które znalazły się w tym miejscu po 1920 roku, obrazują swoisty minimalizm oraz charakterystyczną dla tego miejsca przemianę: od cmentarza tradycyjnego do unowocześnionego. Pochodzenie pewnych symboli wskazuje na ich bezpośredni związek ze sztuką regionalną, która zaznaczyła się w stylu dekoracyjnym synagog. Motywy florystyczne i fauniczne natomiast sygnalizują obecność inspiracji wschodnim regionem Polski.

Odnaleźć można zarówno finezyjne symbole sztuki ludowej, jak i proste przedstawienia wykonane techniką kwasorytu. (Kwatery 18 i 83).

Niektóre symbole są typowe dla mężczyzn, inne – dla kobiet, pozostałe występują bez związku z płcią czy wiekiem pochowanego:

Mężczyźni

Złożone dłonie w geście błogosławieństwa: człowiek wywodzący się z rodu duchowieństwa (*ha-kohen*).

Dzban przytrzymywany w dłoni lejącej wodę do miski: człowiek wywodzący się z plemienia lewitów (*ha-lewi*); w czasach istnienia Świątyni pomocnicy asystujący kapłanom podczas modlitw.

Książka (książki) z szafą z książkami lub bez szafy: symbol związany z nauką i nauczaniem Tory.

Lew Judy z tekstu biblijnego, reprezentujący w szczególności pokolenie Judy (Rdz 49,9), a zatem także Żydów. Zastosowanie: (1) skojarzenie z obrazem i imieniem w celu oznaczenia zmarłych potomków plemienia Judy: Arie (lew) po hebrajsku lub Lejb (lew) w jidysz; (2) symbol mocy, siły i odwagi – przymiotów mających źródło w naukach żydowskich; (3) w połączeniu z książkami wskazuje na uczonego chroniącego Prawo; (4) dwa lwy w stylu

heraldycznym flankujące koronę Tory oznaczają strażników praw religii mojżeszowej; (5) jeśli lew znajduje się za złamanym drzewem, oznacza potęgę śmierci, która nagle skraca życie.

Jeleń (skojarzenie obrazu i imienia) oznacza zmarłego o imieniu Cwi (po hebrajsku) lub Hirsch (w jidysz).

Kobiety

Sidur (modlitewnik), wierność tradycji religijnej.

Świeca/świece, lichtarz, *menora* (siedem ramion), *chanukija* (dziewięć ramion na Chanukę); tradycyjna rola i powinność kobiety polegająca nie tylko na zapaleniu świecy szabatowej, ale także na codziennym „rozświetlaniu” ogniska domowego (zob. Prz. 31).

Przeplecione ramiona *menory*: przywołują wspomnienie o przygotowywaniu szabasowej chały.

Symbole niemające odniesienia do płci/wieku

Gwiazda Dawida – dziś stanowi kwintesencję symbolu judaizmu. Historia jej występowania w sztuce żydowskiej oraz na nagrobkach jest stosunkowo nowa. W 1897 roku gwiazdę Dawida uznano za symbol syjonizmu i coraz częściej zaczęto ją stosować jako odniesienie do judaizmu.

Skarbonka z przedramieniem i dłonią wskazuje na cnotę miłosierdzia zarówno u kobiet, jak i u mężczyzn.

Ptak zrywający gałąź z drzewa lub ulatujący do góry z gałązką wskazuje na „wyrwanie” duszy z metaforycznego drzewa życia lub przenoszenie jej z ziemi.

Złamane drzewo lub połamane gałęzie symbolizują skrócone życie (dotyczy także wierzby).

Mak, kwiat dobrze znany w Polsce, występuje również w chrześcijańskiej sztuce nagrobnej; prawdopodobnie oznacza życie po śmierci, choć może być także stosowany jako element dekoracyjny.

Chaber, rzadki symbol na Bagnówce (występuje jedynie w trzech miejscach); częściej można go spotkać na żydowskim cmentarzu w Choroszczy (dziewięć kilometrów na zachód od Białegostoku); stosowany jako element dekoracyjny.

Żołędź flankowany liśćmi symbolizuje wspaniałość życia po śmierci.

Pióropusz z kwiatów lub piór, flankujący herb, pojawia się na trzynastu zachowanych nagrobkach, które datuje się na lata 1896-1913. Znaczenie symbolu nieznane.

Z rzadkich symboli wymienić warto *bet midrasz* (dom nauki), **gryfy** z ukwieconymi urnami, **kapelusze** stanowiący plastyczną realizację nazwiska Hut (już nie istnieje), kamienne schowki na fotografii, a także elementy dekoracyjne zdobione porcelaną i kameą. Niekiedy można napotkać **zwoje Tory** nawinięte na wałki i przyozdobione gwiazdą Dawida (potężny symbol oznaczający nauczanie). W przypadku kobiet może także wskazywać na *Megilat Ester* (Księgę Estery).

Na nagrobkach widnieją niekiedy **ślady farby**. Współczesne pomniki zwykle zawierały inskrypcję oraz dowolny złożony symbol, jednak w przyczółkach nad epitafium oraz na inskrypcjach tradycyjnych *macew* (nagrobków) Żydów aszkenazyjskich stosowano szeroką paletę barw, co pozostawało w zgodzie z charakterem motywów sztuki ludowej obecnych na żydowskich cmentarzach w Europie Wschodniej i Środkowej. Ślady farby wskazują na to, że szare nagrobki Żydów aszkenazyjskich pierwotnie malowano na czarno, inskrypcje zaś były białe, lub też na odwrót: tło inskrypcji malowano na biało, tekst zaś – na czarno. Wygląd nagrobków pochodzących z innych żydowskich cmentarzy (np. w Kolbuszowej) pozwala sądzić, że imię i nazwisko zmarłego, a także akrostychy mogły być przedstawiane na czerwono. Tło ornamentyki u góry było jasnoniebieskie. Towarzyszyły mu odcienie zieleni, brązów, złota i żółci. Takie same barwy występowały też w przypadku różnych symboli.

Wyraźne ślady czarnej i białej farby na pamiątkowej macewie upamiętniającej Szimona Einsteina, ofiarę pogromu z 1906 roku.

Gallery of Art

Złożone ręce (kwatera 3)

Misa i dłoń lewicy (kwatera 26)

Księgi uczonego (kwatera 10)

Lew (śmierć) niszczy drzewa (życie) (kwatera 26)

Jelenie w lesie (kwatera 56)

Domena kobiet (kwatera 7)

Chanukija (kwatera 2)

Lichtarz (kwatera 2)

Złamane drzewo (kwatera 31)

Chaber (kwatera 95)

Gwiazda Dawida
(kwatera 18)

Kapelusz (A. Levy, 1923)

Zdobienia z motywami
florystycznymi (kwatera
26)

Herb flankowany
pióropuszem (kwatera
15)

Kamienny schowek na
fotografię (kwatera 8)

Gryfy z ukwieconymi
urnami (kwatera 14)

Bet midrasz (kwatera 21)

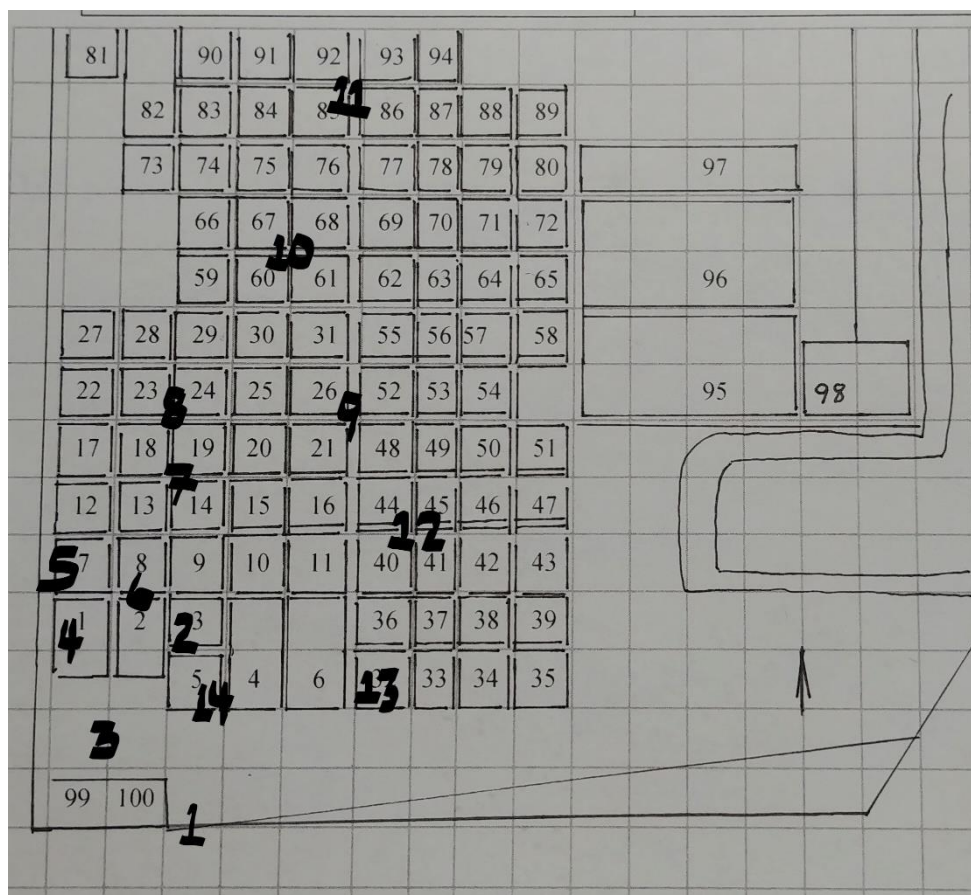
Kamea (kwatera 9)

Spacer po cmentarzu

Oprócz najistotniejszych miejsc, które zostały odznaczone na poniższej rycinie, zwiedzający powinni szukać tablic informacyjnych poświęconych unikatowym nagrobkom lub pochowanych tu najznamienszych postaci tworzących lokalną wspólnotę żydowską. W miarę postępowania prac renowacyjnych przybywa kolejnych tablic. Warto zwrócić uwagę na symbole sztuki ludowej mieszczące się na najstarszych nagrobkach w stylu aszkenazyjskim. Macewy tego typu napotkać można na terenie całego cmentarza (oprócz dwóch kwater mieszczących najważniejsze punkty opisane w tym przewodniku).

Warto się także przyjrzeć obecnej na cmentarzu zróżnicowanej stylistyce funeralnej. Nagrobki bardziej tradycyjne stoją tuż obok tych, które postawiono w duchu „modernizmu”, stanowiąc świadectwo walki, jaką w żydowskim świecie stacza tradycja z nowoczesnością. Istotne są także inskrypcje tworzone w dwu językach: hebrajskim i niemieckim (pruskim) lub rosyjskim, polskim czy w jidysz. Odzwierciedlają one różnorodność kulturową, która miała ogromny wpływ na rozwój Białegostoku i całego regionu.

Z uwagi na to, że jest to, przede wszystkim, miejsce ostatecznego spoczynku, należy się po nim poruszać bezgłośnie, z godnością i należnym szacunkiem... wsłuchując się w szeleszczące liście i podmuchy wiatru unoszącego się wokół grobów. Warto zwrócić szczególną uwagę na śpiew różnych gatunków ptaków, które, niejako zachęczone spokojem tego miejsca, znalazły na Bagnówce swój dom.

1. **Wejście główne.** Według tradycji żydowskiej, cmentarz często określa się mianem *bet olam* („dom wieczności”). Taką funkcję nadano Bagnówce w tekście aramejskiej modlitwy, którą zapisano na szarej metalowej tabliczce przybitej u góry białonej i

otynkowanej bramy wejściowej mieszczącej się przy południowym (głównym) wejściu, przy ulicy Wschodniej:

Bagnówka, dom wieczności (*bet olam*). Błogosławiony jesteś, o Panie, Boże nasz, Królu Wszelkiego Stworzenia, który ze swego nadania stwarza, utrzymuje przy życiu i oddaje śmierci; który zna liczbę twych lat i który z nadania swego gotów jest cię podnieść i przywrócić życiu. Błogosławiony jesteś, o Panie, który wskrzesza zmarłych.

Pod tablicą, która przypomina odwiedzającym o rozpościerającej się przed nimi świętej przestrzeni, mieszczą się bramy wykonane z kutego żelaza. To tu ukazuje się panorama największego, bo liczącego czterdzieści akrów (w przybliżeniu szesnaście hektarów), żydowskiego cmentarza w północno-wschodniej Polsce.

Warto przypomnieć, że we wczesnych latach 30. ubiegłego stulecia, a zatem w okresie największego rozkwitu lokalnej wspólnoty żydowskiej, mógł on pomieścić 35 tysięcy grobów. Panorama ukazująca się od bramy wejściowej ukazuje mniej więcej połowę z obecnych tu stu, niemal jednolitej wielkości, kwater, oddzielonych od siebie porośniętymi trawą alejkami biegnącymi z północy na południe i ze wschodu na zachód.

Główne wejście przy ulicy Wschodniej z wyrytą u góry modlitwą aramejską.

Drugie wejście znaleźć można, kierując się ulicą Wschodnią na wschód, trzecie zaś (służbowe) – w północno-wschodnim rogu. Cmentarz założono w 1892 roku; funkcjonował do roku 1969. Należy jednak zaznaczyć, że w okresie drugiej wojny światowej większość pochówków musiała się odbywać na cmentarzu gettowym. Macewy zachowały się mniej więcej w przypadku 15% wszystkich grobów.

- 2. Pierwsze kwatery poddane odnowieniu.** Bezpośrednio po przekroczeniu bramy wejściowej, po prawej, znajdują się kwatery numerowane 3-5. Były to pierwsze sekcje, które organizacja ASF poddała w latach 2010-2013 intensywnym działaniom restauracyjnym. Odwiedzający znajdzie tutaj reprezentacyjne style nagrobków, symbole i inskrypcje, które jeszcze pamiętają, na ile zróżnicowanym środowiskiem była wspólnota białostockich Żydów. Przy frontowym narożniku trzeciej kwatery mieszczą się trzy niezwykle kunsztownie wykonane pomniki (dekoracyjne sarkofagi i nagrobki) kupieckiej rodziny Tropów z Białegostoku. Tutaj także znajduje się skromny

grób Mosze Wallacha, ojca Maksima Litwinowa, radzieckiego dyplomaty i komisarza zagranicznego oraz ambasadora USA (kwatera 5).

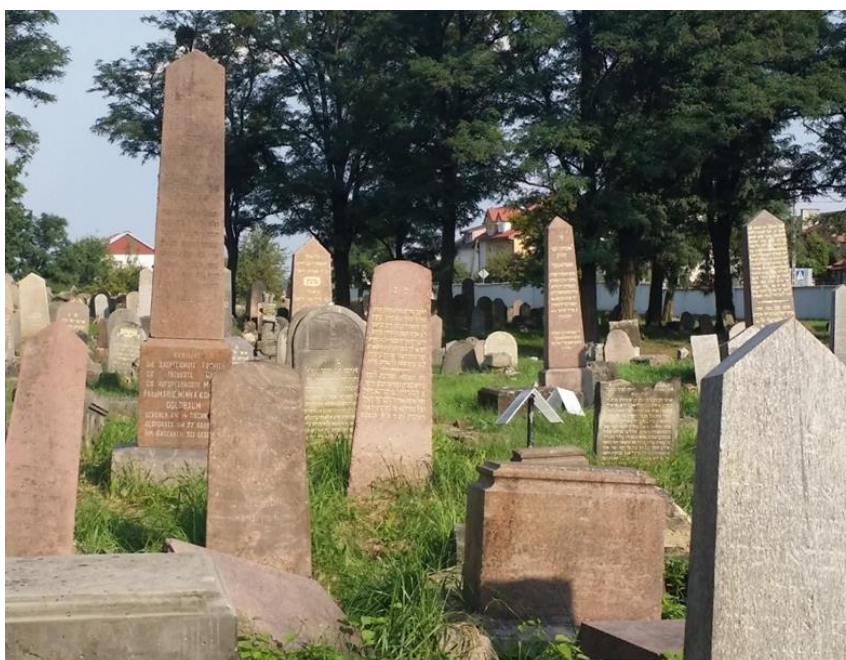
Trzy groby członków kupieckiej rodziny Tropów (zm. 1902). (Kwatera 3)

- 3. Domek dozorczy oraz budynki Bractwa Pogrzebowego.** Tuż po przekroczeniu głównej bramy wejściowej, po lewej, naszym oczom ukazuje się spory pagórek porośnięty trawą. Niedawno przeprowadzone wykopy sondażowe oraz pochodząca z 1937 roku mapa, którą można znaleźć w pobliżu głównego wejścia, na tablicy informacyjnej po zewnętrznej stronie muru, wskazują na to, że pod ziemią znajdują się dwie budowlane konstrukcje ceglane. Jedna to domek dozorczy, budowla bardzo typowa dla położonych na terenach wiejskich cmentarzy żydowskich. Bardzo prawdopodobne, że druga to dom pogrzebowy używany przez stowarzyszenie Chewra Kadisza (bractwo pogrzebowe), które odpowiadało za organizację pochówku, w tym za przygotowanie do niego ciała zmarłego. Jedną z tego rodzaju konstrukcji widać na zachowanej z 1916 roku pocztówce przedstawiającej żydowski cmentarz „choleryczny” przy ulicy Bema w Białymstoku. Odległość pomiędzy Białymstokiem a Bagnówką mogła spowodować, że początkowo dozorca mieszkał na miejscu – stąd obecność zarówno domku dozorczy, jak i domu pogrzebowego. Obok pagórka mieszczą się tak pojedyncze, jak i ułożone w stosy macewy, które pierwotnie znajdowały się w różnych lokalizacjach na terenie całego miasta. Kiedyś prawdopodobnie mieściły się na starym cmentarzu rabinackim lub na „cholerycznym”. W tym miejscu można także zobaczyć ogromny megalityczny głaz – ostatni nagrobek pochodzący ze starego cmentarza rabinackiego, czyli miejsca, na którym obecnie znajduje się białostockie Centrum Handlowe „Park”. Nagrobek ten usytuowany był na wzgórzu, naprzeciwko obecnej Opery i Filharmonii Podlaskiej. Wszystkie zwiezione tu fragmenty i nagrobki zostaną wmurowane w ścianę pamiątkową znajdującą się po wewnętrznej stronie cmentarnego muru.

Domek dozorczy i bractwa pogrzebowego znajdują się pod pagórkiem.
Na prawo mieszczą się ułożone w stosy macewy,
które zostaną wmurowane w ścianę pamiątkową, 2017

4. **Kwatera 1.** Remontowana w latach 2013-2016. Znajdują się tu niektóre z najstarszych grobów, w których spoczywają najbardziej zasłużone i najznamienitsze postaci należące do białostockiej wspólnoty żydowskiej. Mieści się tu, na przykład, nagrobek pioniera haskali Abrahama Ber Gottlobera (zm. 1899), który uczynił Białystok jednym ze swoich domów. Znaleźć można również miejsce, w którym pochowany został Naftali Herc Nejmark (zm. 1893), kupiec i założyciel domu nauki. To na jego nagrobku znajduje się najdłuższa inskrypcja tego cmentarza, przywołująca wypadek z trolejbusem, jakiemu zmarły uległ w Sankt Petersburgu. Czytamy, że w następstwie tego zdarzenia Naftali Herc Nejmark otrzymał w ramach rekompensaty kwotę, dzięki której mógł powołać do życia własny dom nauki. Pochowana tu także została Pelte Halberstam – najstarsza córka czołowego białostockiego przedsiębiorcy Izaaka Zabłudowskiego oraz żona Eliezera Halberstama, który wprowadził w Białymstoku haskalę (oświecenie).

Niewielki nagrobek kupca Nejmarka stoi obok tablicy informacyjnej (po prawej, zm. 1893 r.).
Za nim mieści się wysoki obelisk upamiętniający maskila Abrahama Ber Gottlobera (zm. 1899 r.).
(Kwatera 1)]

W pobliżu części frontowej tej kwatery odnaleźć można miejsce pochówku Sory, żony Józefa *Zamenhofs* (zm. ok. 1900 r.) i ciotki twórcy esperanto Ludwika (Łazarza) *Zamenhofs*. Mieści się tu również niedawno odnowiony megalityczny pomnik upamiętniający Dora *Chwolesa* (zm. 1906 r.) – dyrektora banku. Nagrobek ten przez bardzo długo leżał napisami do ziemi. W 2016 roku, przy użyciu koparki oraz dzięki zaangażowaniu pięciu mężczyzn, udało się go podnieść i ustawić w pozycji pionowej. To największy zachowany pomnik na Bagnówce. Ma ponad 2 metry wysokości i waży niemal 1,5 tony.

Inskrypcja na pomniku *Chwolesa*, napisana w dwóch językach: hebrajskim i rosyjskim:

„(po hebrajsku)

Macewa z grobu reb (pana) Dawida, syna reb Aarona *Chwolesa*, jednego z oświeconych poprzedniego pokolenia. Pośród mądrych Izraela widnieją ręka i imię jego. Urodził się w Wilnie. Zmarł 21. dnia miesiąca *tewet* 5667 r., przeżywszy 72 lata. Z jego owocnego życia wyłania się ogromny trud, jaki poniósł, oraz szacunek, jakim się cieszył, wykonując swoją pracę. Niech jego dusza będzie włączona w wieniec życia wiecznego.

(po rosyjsku)

Dawid Aaron *Kwoles* zmarł 25 grudnia 1906 roku. Przeżył 72 lata, poświęcając życie pomaganiu innym. Pokój prochom twoim, Drogi mężu i ojcu”.

Zdjęcie © Daniel Zamojduk, 2017 r.

5. **Kwatera 7. Remontowana w latach 2016-2018.** W pobliżu części frontowej mieszczą się oddzielne rzędy, wzdłuż których pochowano przedstawiciele konkretnych zawodów. Inskrypcje upamiętniają, na przykład, dr. *Zalmana Flatte* (zm. 1921 r.); profesora *Eliahu Szmuela Gluka* (zm. 1902 r.); właściciela przedsiębiorstwa tekstylnego *Kopela Zabłudowskiego* (zm. 1898 r.); kupca *Natana Falknera* (zm. 1896 r.), który przybył z Odessy i *Taganrogu*; porucznika i studenta medycyny *Juliana Heubluma* (zm. 1920 r.); dr. *Sophia Garfunkel Kuricki* (zm. 1919 r.). Odwiedzający cmentarz natkną się w tej kwaterze na liczne przedstawienia sztuki ludowej, które wskazują na to, że w przeważającej mierze chowano tutaj kobiety. Znajduje się tu nadto kilka megalitycznych rzeźb realistycznych w kształcie drzew o odciętych gałęziach. Jak się

zdaje, wykorzystywane są one dla upamiętnienia młodych kobiet rosyjskiego pochodzenia.

Częściowo odrestaurowana kwatery 7 mieści grób porucznika i studenta medycyny Juliana Heubluma (po prawej, zm. 1920 r.), megalityczną rzeźbę w kształcie drzewa o odciętych gałęziach, postawioną dla uczczenia Ester Wilkomirskiej (zm. 1909), oraz nagrobek dr. Flatte (zm. 1921 r.), białostockiego lekarza pracującego w zawodzie przez ponad 20 lat.]

Nagrobek kupca Cwi (zm. 1911 r.). (Kwaterna 12).

Tuż na lewo od kwatery 7, na skraju kwatery 12, mieści się odnowiony nagrobek upamiętniający kupca Cwi Konicę. Macewa przedstawia dwa walczące ze sobą jelenie dwunastaki. Inskrypcję, ułożoną w formie akrostychu, zatytułowano *Kraina Cwi*. Przy zastosowaniu językowych środków wykorzystujących motyw podróży upamiętnia ona zawód wykonywany przez zmarłego. Przywołuje nagłą śmierć Konicy na dworcu kolejowym – miejscu, które w XX wieku gromadziło kupców oraz ludzi zamożnych. Oto tekst inskrypcji:

Kraina Cwi [Tsvi]

[TsV] Większość dni upłynęła mu w drodze.

[Y] Droga była długa, nić życia została jednak skrócona.

[B] Szosą ku wieczności były dlań dworce kolejowe (domy szos).

[N] Ułożył się tu wygodnie, aby odpocząć, ale potem udał się dalej, ku wieczności.

[MR] Jak straszliwie rozpaczali po nim żona i

synowie.

[D] Nic nie może zadośćuczynić jego dumie i potomstwu, bowiem odebrano im jego chwałę.

[KhY] Ach, po jego życiu pozostał neutulony żal!

Oto on, szanowany uczoney, poważany kupiec, nasz nauczyciel R. Cwi, syn R. Mordechaja świętej pamięci, Konicy, który wywodzi się od osadników ze Słonimia. Zmarł w wigilię świętego szabasu w 17. dniu miesiąca adar 5671 roku [4 marca 1911 r.] według skróconej rachuby / תנצבה.

6. **Kwaterna 2.** Odnowiona w latach 2015-2017. Na nagrobkach mieszczących się w ostatnim rzędzie odnaleźć można wzruszające komentarze dotyczące trudnej rzeczywistości, z jaką musiały się zmagać kobiety, a mianowicie ze śmiercią przy porodzie. Znajduje się tutaj osiem macew upamiętniających kobiety, które, jak można odczytać z inskrypcji, zmarły „w połogu” na przełomie XIX i XX wieku. W tym samym rzędzie, w dalszej odległości, po lewej, mieści się macewa upamiętniająca Nehamę Leę Berenbaum (zm. ok. 1908 r.); z wyrytej inskrypcji nie da się jednak odcyfrować przyczyny jej śmierci. Kobieta nazywa się ‘bubele’ (babcia lub też najdroższa). Epitafium kończy swoista przestroga w języku jidysz: „Dziatki, pamiętajcie o swej matce!”. Dwa rzędy przed miejscami pochówku kobiet mieści się nagrobek w kształcie drzewa o odciętych gałęziach. Upamiętnia on zmarłego w 1903 roku Pinkasa Topolskiego (18 lat). W pobliżu centrum cmentarza, tuż przy Kompleksie Memorialnym, znajduje się kolejna realistyczna rzeźba w kształcie drzewa. Nagrobek zawiera opis losu, jaki spotkał trzech młodszych braci Pinkasa.

*Kobiety, które zmarły „w połogu” na przełomie XIX i XX wieku (kwaterna 2).
W tle, po prawej, widać główne wejście.*

7. **Punkt widokowy.** Gdy staniemy na pagórku, przy głównej arterii prowadzącej z północy na południe – to jest w połowie drogi pomiędzy wejściem głównym a *ohelem* (mauzoleum) rabina Halperna – możemy podziwiać cmentarz i jego otoczenie w intrygującym widoku 360 stopni. W oczy od razu rzucają się zarówno miejsca poddawane w ostatnich latach renowacjom, jak i te, które jeszcze wymagają remontu. Mimo ogromnych zniszczeń wyczuwalna jest atmosfera dawnej świetności tego miejsca. Za cmentarnymi murami odsłania się widok cmentarza katolickiego z charakterystycznym dla niego układem, z okolicznych uliczek zaś, przy których usytuowane są budynki mieszkalne, wylania się obraz toczącego się dzień w dzień życia.

Widok z pagórka na wejście główne, 2017]

8. **Ohel naczelnego rabina Chaima Herca Halperna oraz miejsce pochówku naczelnego rabina Samuela Mohylewera.** Na pagórku posadowiono *ohel*, przypominające namiot mauzoleum upamiętniające rabina Chaima Herca Halperna. Wyglądem wyraźnie nawiązuje do tradycjonalistycznych początków Białegostoku. Halpern sprawował funkcję rabina przez ponad pięćdziesiąt lat, naczelnego rabina Białegostoku zaś – w przybliżeniu od roku 1900 do 1919. Według niegdyś wyblakłej inskrypcji widniejącej na białej ścianie od strony południowej, strukturę tę wzniesli w 1922 roku następcy Halperna. W 2013 roku inskrypcję zastąpiono granitową tablicą. Inskrypcji na *ohelu* już nie ma, ale zachowała się w opracowanym przez Abrahama Samuela Herszberga dziele *Pinkas Białystok (Kroniki Białegostoku)*:

Nasz Mistrz, nasz nauczyciel, nasz rabin, prawy i pokorny, *gaon* wielu zasłużonych rabinów, wybitny *gaon*, majestat pokolenia i korony, Ariel miar i pieczęć prawdomówności, obraz dyskrecji i wsparcia, mądry i współczujący mówca; rosa (która) obdarza życiem trudne dni i pokorne dusze. Jego serce jest czyste; to fontanna miłości, współczucia i umiłowanej życzliwości dla swego ludu i wszelkiego stworzenia. W wieku (ponad) sześćdziesięciu lat sąd Boży powitał go w radości i poprowadził ku wieczności. Gdy krok w krok począł obok niego kroczyć Anioł Boga, Pan Wszelkiego Stworzenia zabrał go do siebie. Nasz Mistrz, Chaim Herc Halpern, *cadyk* błogosławionej pamięci, pierwsza głowa *Bejt Din* swojej kongregacji, syn *gaona*, sprawiedliwego podstawy są wieczne, Naszego Mistrza, Rafaela Yom Tov Lipmana, *cadyka* błogosławionej pamięci, ojca sądu *Bejt Din* w Białymstoku. Urodził się w 8. dniu miesiąca szewat 5601 [18 stycznia 1841 r.]. Zmarł w 6. dniu miesiąca ijar 5679 [7 stycznia 1919 r.] według skróconej rachuby. תנצבה.

Rabin Samuel Mohylewer sprawował funkcję naczelnego rabina Białegostoku od roku 1883 aż do śmierci w 1898. To on poświęcił cmentarz na Bagnówce. Służył jako jeden z pierwszych ideologów syjonizmu religijnego. Pochowano go na Bagnówce w tym samym kwartale, w pobliżu *ohelu* rabina Halperna. Postawę Mohylewera propagującą syjonizm upamiętniono, gdy pod koniec XX stulecia jego szczątki ekshumowano i złożono w Izraelu, w Petach Tikwa. Do osiedlania się w tym mieście Mohylewer zachęcał niegdyś białostockich pionierów. Prace konserwatorskie w 2018 r. ujawniły, że pozostałe zachowane nagrobki w tej sekcji to także uczeni rabinów i rabinów.

[Ohel rabina Chaima Herca Halperna (zm. 1919), który pełnił funkcję naczelnego rabina Białegostoku mniej więcej od roku 1900 do 1919. Niegdyś stał tu w pobliżu nagrobek rabina naczelnego Samuela Mohylewera (zm. 1898), który pełnił tę funkcję w latach 1883-1898.]

9. **Kompleks Memorialny.** Pośrodku cmentarza stoi czarny obelisk upamiętniający ofiary brutalnych aktów wymierzonych przeciwko żydowskiej ludności w latach 1905 i 1906. Znajdują się na nim imiona osiemdziesięciu żydowskich mężczyzn, kobiet i dzieci zamordowanych w pogromie w 1906 roku. Na obelisku upamiętniono nadto tych, którzy zginęli kilka miesięcy przed pamiętnym mordem, w okresie gdy w Białymstoku siły antycarskie walczyły z wojskiem polskim i rosyjskim: czterdziestu dwóch Żydów zginęło w masakrze z 30 lipca 1905 roku, pięciu innych zaś 31 października, podczas przypuszczania szturm na więzienie. Na zachodniej fasadzie (strona główna), na samej górze, wyryto historyczny opis białostockiego pogromu:

Ten oto obelisk, pomnik wywołujący smutek w sercach mieszkańców Białegostoku oraz w sercach całego domu Izraela, to świadek wzniesiony dla nas i dla naszych synów, mówiący o tym, że w dniach 21, 22, 23, 24, 25 miesiąca siwan roku 5666 (1-5 czerwca 1906 [według starego kalendarza]) mieszkańcy tego miasta napadli na naszych braci, synów Izraela. W środku dnia wdarli się do ich domostw, zabierając dobytek i mordując około 80 mężczyzn, kobiet i dzieci. Ofiary zginęły przez rozstrzelanie, powieszenie, spalenie lub na skutek zastosowania szechity (rytualnego podcięcia gardła – rzezi). Reszta umarła od poniesionych ran.

Na samym dole fasady wyryto wiersz o niezwykle tragicznej wymowie. Utwór ten zatytułowano „Obelisk smutku”. Jego autorem jest Szneur Zalman, potomek Szneura Zalmana z Ladów, założyciela ultraortodoksyjnej formacji chabad. Przed obeliskiem, a także w sąsiadującej kwaterze 26, umiejscowiono pamiątkowe macewy pełniące funkcję symbolicznych miejsc pochówku ofiar tych strasznych wydarzeń. Przed obeliskiem znajduje się pomnik upamiętniający jedną z liderok partii BUND, Ester Riskind, zmarłą w czerwcu 1905 roku (masakra w dniu Szabat Nachamu) w wieku 25 lat. Pomnik postawili przyjaciele kobiety w piątą rocznicę jej śmierci. Na wspomnianych macewach można również odnaleźć epitafia wyryte na nagrobkach mieszczących się już poza Kompleksem Memorialnym, co wskazuje na to, że nie wszystkie ofiary złożono pod obeliskiem do mogiły zbiorowej. Kompleks upamiętniający ofiary pogromów wyremontowano w latach 2014-2015, jednak część kwater nadal wymaga działań naprawczych. Dotyczy to zwłaszcza kwatery 26, na

terenie której, po wstępnie przeprowadzonych pracach, odkryto obecność szczątków ofiar brutalnych ataków przeprowadzonych już po roku 1906.

Przednia fasada czarnego obelisku upamiętniającego ofiary masakr (1905 r.) oraz białostockiego pogromu (1906 r.). Przed obeliskiem stoją pamiątkowe macewy. Pomnik wzniesiony ku czci Ester Riskind, jednej z liderok partii BUND, umiejscowiono na prawo od obelisku widocznego na zdjęciu. Cały kompleks został niemal w całości odremontowany w latach 2014-2015.

W sąsiedniej kwaterze 31 znajduje się nagrobek Alfreda Simenauera – żołnierza, który w 1915 roku poległ w bitwie pod Waniewem. Pochówek odbył się jednak dopiero piętnaście lat później. Nieopodal znajduje się pomnik w kształcie drzewa z odciętymi gałęziami upamiętniający trzech młodszych braci Topolskich w wieku od 4 do 8 lat. W lutym 1908 roku chłopcy zginęli w pożarze, który mógł wybuchnąć w umiejscowionym nad rodzinną hutą szkła mieszkaniu. Niewykluczone, że działania renowacyjne prowadzone w przyszłości pozwolą potwierdzić wstępne przypuszczenie, że Kompleks Memorialny obejmuje swym zasięgiem szczątki osób, które również zginęły śmiercią nienaturalną, choć w inny sposób niż wyżej przywołane ofiary.

Nagrobek upamiętniający żołnierza walczącego w okresie I wojny światowej, Alfreda (Aarona) Simenhauera (zm. 1915). Z tyłu, po lewej stronie, znajduje się miejsce pochówku trzech braci Topolskich, „którzy spłonęli w pożarze” (zm. 1908).

10. **Tragiczny rok 1920.** W kwaterze 60 stoją dwa realistyczne pomniki w kształcie drzewa z odciętymi gałęziami, wzniesione ku czci rodzeństwa Zabłudowskich: Eliezera (lat 21) i Goldy (lat 17). Na wyrytych epitafiach można przeczytać o ich przedwczesnej śmierci wśród „strasznych dni”. Wiek tych dwojga oraz rok śmierci wskazują na to, że mogli należeć do grupy rewolucjonistów sprzeciwiających się wydarzeniom z okresu wojny polsko-bolszewickiej (1919-1921). W znajdującej się nieopodal kwaterze 76 mieści się skromny betonowy nagrobek kształtem naśladujący tradycyjne macewy aszkenazyjskie. Inskrypcja upamiętnia śmierć dziewięcioletniej dziewczynki, która zginęła w sierpniowym pogromie w 1920 roku:

Świeży jest kwiat; delikatny jest kwiat. / Nim w pełni się rozwinął, został zerwany, zabity... Leży tutaj - w cieniu pastwiska, / znalazło tu schronienie dziecię Dabe Kapłański, córka reb Chaima ha-Kohena. Odeszła przed (swym) czasem w dziewiątym roku dni swego życia, w 5. dniu miesiąca elul 5680 [19 sierpnia 1920 r.].

Na terenie kwatery 60 nadal prowadzone są prace remontowe. Kwaterna 76 natomiast pozostaje sezonowo ukryta wśród drzew. Można wysnuć wstępną hipotezę, że miejsca pochówku w tych sekcjach związane są z czasem wojny i pogromami (1919-20).

[Po lewej: pomnik upamiętniający rodzeństwo Zabłudowskich: Eliezera (z przodu) i Goldę (z tyłu). Zmarli w tragicznym dla wielu roku 1920 (kwaterna 60). Po prawej: nagrobek upamiętniający młodą dziewczynę, Dabe Kapłański, którą zamordowano w sierpniowym pogromie roku 1920 (kwaterna 76).

11. **Drzewa i mur cmentarny.** Kilka lat temu młody las porastał niemal połowę powierzchni cmentarza. Mimo systematycznych prac mających na celu jego uprzątnięcie nadal około 30% cmentarza jest pokryte małymi drzewami i okrywą roślinną. Pod gęstym poszyciem leśnym i listowiem nagrobki znajdowane są w stanie mniejszego lub większego nieporządku. Prace nad ich dokumentacją podjęte zostały na początku XXI wieku, konieczne są jednak działania, które prowadzono by

systematycznie. W pewnym momencie las ustępuje niedawno odnowionemu murowi oddzielającemu Bagnówkę od sąsiadującego cmentarza rzymskokatolickiego.

Przewrócone pomniki, umoszczone w cmentarnym poszyciu leśnym, czekają na remont.

Odnowiony mur od strony północnej graniczy z cmentarzem rzymskokatolickim, 2010.

- 12. Puste kwatery.** Kierując się od drugiego wejścia przy ulicy Wschodniej ku części środkowej i Komplexowi Memorialnemu, natknąć się można na takie miejsca, w których bardzo trudno o jakiegokolwiek nagrobki. Do wczesnych lat 40. ubiegłego stulecia w każdym rzędzie bardzo ciasno lokowano nagrobki upamiętniające zmarłych Żydów, którzy (w większości przypadków) zmarli śmiercią naturalną. Prace konserwatorskie w 2018 roku pokazują, że nagrobki mogą nadal opierać się pod warstwami trawy i gleby. Widok tych pustych kwater stanowi niesamowicie frapujący komentarz dotyczący nieobecności żydowskiego dziedzictwa we współczesnym funkcjonowaniu Białegostoku.

Przed niemal pustymi kwaterami stoją nagrobki krewnych Sendera Blocha, jednego z pionierów przemysłu tekstylnego w Białymstoku (kwatery 4).

13. **Najstarsza macewa.** Bezpośrednio na wschód od wejścia głównego znajduje się kwatery mieszcząca ponad kilkanaście macew w stylu aszkenazyjskim, których powierzchnia, w porównaniu do pozostałych nagrobków, jest najbardziej nierówna i chropowata. Tablice pokrywa ciąg bruzd wyciosanych w skale osadowej, przez co wiele inskrypcji pozostaje nieczytelnych. Jedną z nich udało się odczytać, mimo że napisy są bardzo zniszczone. Może ona zawierać najstarsze zachowane na tym cmentarzu słowa:

Tu spoczywa bogobojny, znamienity uczonec, nasz nauczyciel, rabin Pinkas, syn Mordechaja ha-Lewi. Zmarł w 4. dniu miesiąca nisan 5652 [20 marca 1892] według skróconej rachuby. תנצבה.

Rabin Pinkas zmarł około trzech miesięcy po poświęceniu Bagnówki, które odbyło się na przełomie 1891 i 1892 roku. Konstrukcja powyższego epitafium odzwierciedla najbardziej podstawowy schemat formuły inskrypcji, które można odnaleźć na tutejszym cmentarzu: imię, datę śmierci oraz krótkie epitety wysławiające zmarłego. Słowa otoczone są swoistą klamrą: otwierającym skrótem (פ"י), który tłumaczy się jako „Tu spoczywa”, oraz formułą zamykającą (תנצבה), która oznacza „Niech jego dusza będzie włączona w wieniec życia wiecznego”. Pozostaje mieć nadzieję, że nowe techniki odczytywania inskrypcji z bardzo zniszczonej skały pozwolą na odcyfrowanie pozostałych, na razie nieczytelnych, napisów.

Pokryte ciągiem chropowatych bruzd, wyciosane w skale nagrobki. Jeden z nich to najstarsze miejsce pochówku na tym cmentarzu. Datuje się je na rok 1892. Nagrobek postawiono zaledwie kilka miesięcy po poświęceniu cmentarza (kwatera 32).

14. **Lwy Bagnówki**. Kwaterna 5, **remontowana** przez organizację ASF w latach 2010-2013, 2018, daje niesamowitą okazję do przekonania się na własne oczy o tym, jak bardzo zróżnicowane motywy sztuki ludowej znajdują się na tym cmentarzu: tylko w samej tej kwaterze znaleźć można aż *dziewięć* improwizacji na temat Lwa Judy – symbolu wywodzącego się z tekstu biblijnego. Gdy lew stoi obok złamanego drzewa lub choćby złamanej gałęzi – dwóch florystycznych znaków symbolizujących życie – wskazywać może na potęgę śmierci nad życiem. Lew może także otaczać księgę (księgi); zwierzę to jest również postrzegane jako protektor Tory (uświęconej żydowskiej literatury i tradycji) i może symbolicznie przedstawiać nieżyjącego uczonego. Niekiedy wcale nie przypomina tego dumnego i przerażającego zwierzęcia, jakim jest w rzeczywistości, raczej przywołując na myśl byka. Taka różnorodność interpretacyjna wskazuje na to, że nad wizerunkiem Lwa Judy pracowało wielu rzemieślników. Niektórzy korzystali z tego samego wzorca, dodając jedynie oryginalne szczegóły.

Przekraczając główne wejście, możemy po prawej stronie, w kwaterze 5, zobaczyć dziewięć unikatowych improwizacji na temat Lwa Judy.]

Dwie improwizacje na temat Lwa (uczonego) jako protektora Tory. Po lewej otwierający skrót zajmuje miejsce księgi. Po prawej złamane drzewo, symbol życia, które już przeminięło, sygnalizuje, że lew może także wskazywać na potęgę śmierci, silniejszej od życia (kwatery 5).

Bibliografia

Sara Bender, *The Jews of Bialystok During World War II and the Holocaust*. Brandeis University Press, 2008.

Abraham Samuel Herszberg, *Pinkes Byalistok* [Pinkos (the chronicle of) Bialystok]. 2 vols. New York: Bialystok Jewish Historical Association, 1949–50. Available at New York Public Library online: (Jewish Division): <http://yizkor.nypl.org/index.php?id=2887>

Rebecca Kobrin, *Jewish Bialystok and Its Diaspora*. Indiana University Press, 2010.

Monika Krajewska, *Tribe of Stones: Jewish Cemeteries in Poland*. Warsaw: Polish Scientific Publishers Ltd., 1993.

Arthur Levy, *Jüdische Grabmalkunst in Osteuropa: Eine Sammlung*. Berlin: Verlag Pionier, 1923.

Heidi M. Szpek, *Bagnowka: A Modern Jewish Cemetery on the Russian Pale*. iUniverse Press, 2017.

Websites

“Bialystok.” *Virtual Shtetl*. 2009. <http://www.sztetl.org.pl/en/city/bialystok/>

“Cmentarze/Cemeteries.” Centrum Edukacji Obywatelskiej Polska Izrael. www.bialystok.jewish.org.pl

Essays by Heidi M. Szpek. *The Jewish Magazine*. www.jewishmag.com

Jewish Epitaphs, 2014. www.jewishepitaphs.org

© Heidi M. Szpek, 2017. Wszystkie zdjęcia w przewodniku, o ile nie wskazano inaczej, są własnością autora.

Dr Heidi M. Szpek, emerytowany profesor Central Washington University w zakresie religioznawstwa. Obecnie współpracuje z Centrum Edukacji Obywatelskiej Polska-Izrael jako tłumaczka, epigrafik oraz konsultant. Pomaga przy pracach renowacyjnych odbywających się na terenie żydowskiego cmentarza w Białymstoku. W 1991 roku dr Szpek uzyskała na Uniwersytecie Wisconsin stopień doktora w zakresie hebraistyki i języka semickiego. Specjalizuje się w studiach krytycznych nad Biblią Hebrajską oraz przekładami tego tekstu na aramejski i syryjski. Na początku XXI wieku zainteresowania badawcze dr Szpek skierowały się w stronę przekładu i analizy żydowskich epitafiów w Europie Wschodniej. Owocem tej działalności badawczej są różnorodne artykuły dotyczące epitafiów żydowskich oraz żydowskiego dziedzictwa, a także felietony i eseje pisane dla „Jewish Magazine” (www.jewishmag.com) o podróżach i pracach badawczych prowadzonych zwłaszcza na terenie Polski. Na początku 2017 roku dr Szpek wydała monografię zatytułowaną *Bagnowka: A Modern Jewish Cemetery on the Russian Pale* (iUniverse.com). Autorka przedstawiła w niej unikatową opowieść o żydowskim cmentarzu położonym w dzielnicy Bagnówka (Białystok), szczególną uwagę zwracając na strukturę tego miejsca, występujące tam epitafia oraz motywy sztuki funeralnej.

dr Beata Piecychna, pracownik Instytutu Neofilologii na Wydziale Filologicznym Uniwersytetu w Białymstoku. W 2016 roku uzyskała z wyróżnieniem dyplom doktora nauk

humanistycznych w zakresie językoznawstwa. Pracę doktorską poświęciła kompetencjom tłumacza w świetle filozofii hermeneutycznej Hansa-Georga Gadamera. Jest autorką publikacji dotyczących hermeneutyki i dydaktyki przekładu oraz filozofii języka.

Obóz letni, 2017. Załoga, przy pomocy sprzętu zmechanizowanego, pracuje nad podniesieniem nagrobka.

Summertime 2018. Long-time Polish volunteers (l. to r.) Lukasz Murawiejski, Waldemar Mierzejewski and Andrzej Kondej, Daniel Zamojduk (Germany), with American volunteers (front to back; l. to r.) Ali Flagler, Alia Degen, Josh Degen, Heidi Szpek, Paula Flagler, Iva Gardner, Howie Flager, Frank idzikowski, Karen Pedersen, Amy Degen, Nathan Shafner, Xan Madera, and Peter McDowell.

Obóz letni, 2015. Odkąd rozpoczęły się prace renowacyjne, zaangażowali się w nie miejscowi polscy wolontariusze. Na zdjęciu stoją ochotnicy z Białorusi, Ukrainy i Niemiec, a także mieszkańcy Białegostoku: Lucy Lisowska (rząd środkowy, druga po lewej); Waldek Mierzejewski (klęczy); Łukasz Murawiejski (tylny rząd, pierwszy po prawej) i Łukasz Leoniuk (tylny rząd, drugi po prawej); Daniel Zamojduk (Niemcy, pierwszy z przodu, po prawej) oraz Heidi M. Szpek (USA, trzecia z przodu, po prawej).

Obóz letni, 2017. Wolontariusze odmalowują inskrypcje

Obóz letni, 2015. Wolontariusze czyszczą nagrobki.

Obóz letni, 2013. Wolontariusze z organizacji ASF starają się podnieść nagrobek za pomocą manipulatora typu tripod.

Pierwszy obóz letni, który odbył się w latach 90. ubiegłego wieku. Wolontariusze z Holandii odpoczywają po przeprowadzeniu prac porządkowych (© Mirosław Słut).